

РОЗДІЛ II

Всесвітня історія

УДК 94(431)«175»+330.34(431)

Рафал Віктор Ковальчик

Економічне піднесення Королівства Пруссії – успіх політики Фрідріха II Великого на тлі розвитку європейської економіки в другій половині XVIII ст.

Розкрито причини різкого піднесення економіки Королівства Пруссії за роки правління Фрідріха II Гогенцоллерна. Аналіз пруської економіки проведено за допомогою порівняння з іншими європейськими країнами, насамперед із дореволюційною Францією, Великобританією та іншими німецькими державами. Зроблено висновок, що успішна економічна політика Фрідріха II, а також реалізація найважливішого етапу «rétablissement» й продовження пруської експансії на Схід стали можливими завдяки нормалізації ситуації на валютному ринку, суттєвому зменшенню дефіциту торговельного балансу. Цих результатів значною мірою досягнуто за рахунок слабших держав, зокрема Речі Посполитої й Саксонії. Також висвітлено новачі, які запроваджувались у сільському господарстві та промисловості Пруссії в другій половині XVIII ст. В економічній історії політику Фрідріха II Гогенцоллерна називають специфічною формою меркантилізму – камералізмом.

Ключові слова: Пруссія, Фрідріх II Гогенцоллерн, економічна політика, державні фінанси, банківська справа, камералізм.

Постановка наукової проблеми та її значення. За часів правління Фрідріха II (1740–1786 рр.) у Пруссії відбулося різке піднесення економіки порівняно з іншими європейськими країнами. Це дало їй змогу здобути перевагу не лише над слабшими державами, такими як, наприклад, Річ Посполита, але й над дореволюційною Францією, яка мала найсильнішу економіку в Європі. Перевага, яку отримала Пруссія в межах німецьких земель, постійно зростала.

У зв'язку з цим **мета** цієї розвідки – з'ясування причин, які уможливили економічний ривок Пруссії, держави, що з'явилася на карті порівняно пізно; розкрити методи й способи, використовувані королем Фрідріхом II Гогенцоллерном, прозваним Великим, у реалізації своєї економічної політики; показати роль окремих історичних осіб у досягненні Пруссією успіхів у розвитку господарства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після 1775 р. Фрідріхові II, незважаючи на зростання витрат на проведення політики «rétablissement» й утримання армії, удалося збалансувати бюджет і генерувати бюджетний надлишок в умовах існування боргу, який досягав унаслідок Семилітньої війни (1756–1763 рр.). 100 млн талерів [43, с. 186]. Успішна економічна політика Фрідріха II, а також реалізація найважливішого етапу «rétablissement» і продовження пруської експансії на Схід стали можливими завдяки нормалізації ситуації на валютному ринку.

У 1740–1775 рр., крім валютних спекуляцій, король суттєво зменшив дефіцит торговельного балансу. Зрозуміло, що великою мірою досягнув він цього за рахунок слабших держав, зокрема Речі Посполитої й Саксонії. У Речі Посполитій це розуміли, однак не мали жодних інструментів, щоб протидіяти [5, с. 187]. До Речі Посполитої Фрідріх II застосував усі можливі форми тиску, щоб отримати економічну вигоду [9, с. 18–42, 89–97], передусім випуск фальшивих монет, які випущено в обіг у сусідній державі, спекуляція валютою. У самій Речі Посполитій тоді спостерігали значні інфляційні процеси [26, с. 95–104, 138]. Без реформ та індустріалізації держави, яку провів Фрідріх II, його дії економічного характеру не могли принести успіху.

Зовсім інша ситуація склалася в тогочасній Франції. У роки правління останніх Бурбонів відсутність реформ і модернізації довели Францію до межі економічної прірви. Стагнація в промисловості

¹ © Ковальчик Р. В., 2017

як у текстильній, так і важкій, про що йтиметься далі, зростання населення, коливання цін на товари першої необхідності призвели до напруженості в державі. Ускладнила ситуацію й безвідповідальна політика Людовіка XVI. Утримання великої армії призводило до зростання видатків, на відміну від Пруссії, де армія та воєнні дії стимулювали господарський розвиток й індустріалізації краю. Поза цим у бюджеті Франції накопичилися борги ще від 40-х років XVIII ст., зокрема, у результаті ведення воєнних дій.

Війна в 1740–1748 рр. за «баварську спадщину» обійшлася додатково бюджету Франції в 740 млн франків. Семилітня війна поглинула величезну суму в 1 105 млн. Участь у війні в Північній Америці спричинила витрати, які перевищили 1 млрд. франків. Додатково стрімке зростання цін привело до зростання дефіциту у 300 млн. За оцінкою Гая Тейлера, у 1786 р. неоплачений кредит, узятий на ведення війни в Америці, обтяжував бюджет на суму в 1 млрд. 200 млн франків. Війну за австрійські території Франція профінансувала кредитами під 28 %, Семилітню війну – під 65 %, а війну в Америці – вже під 91 %. Кредити бралися переважно в Гамбурзі та Амстердамі. Наведені факти яскраво демонструють розбалансованість фінансової системи Франції. На думку Джеймса С. Рілея, Семилітня війна настільки продемонструвала слабкість старого режиму, що революція мала вибухнути ще в 1760 р. [31, р. 733–734; 19, с. 104–106].

Податкова система, як і утримання армії, додатково зумовили величезні бюджетні втрати. На цьому наживалися люди, котрі займали державні посади в секторі суспільних фінансів чи у військових інтендантських структурах. Тоді навіть англійський посол у Парижі (1774 р.) стверджував, що дефіцит бюджету Франції надто високий. Перші спроби балансувати бюджет належать генеральному контролеру фінансів Анн Роберу Жаку Тюрго. У 1776 р. він заклав видатки у розмірі 402 млн 500 тис. франків, а доходи – тільки 378 млн 300 тис. франків. Падіння вартості державних цінних паперів досягнуло під кінець року 6 %. Це настало вже після усунення з посади генерального контролера фінансів Жозефа Марії Террайї. Фіаско його плану оздоровлення суспільних фінансів спричинило стрімке зростання дефіциту й падіння вартості державних цінних паперів до 12 %. Війна в Америці спровокувала у Франції валютну кризу. У 1776–1780 рр. випущено монет на 137 млн. Швидко зросло друкування паперових грошей: у 1777 р. – на 30 млн, два роки пізніше – на 81 млн, а в 1780 р. – уже на 104 млн. У 1781 р. обіг паперових грошей становив 20, 6 млн, а в 1786 р. – 99, 2 млн.

Водночас у Франції почали карбувати щоразу менше «добрих» монет. Наприклад, у 1782 р. частка золота й срібла в монетах становила 24, 8 млн (відповідно 7, 8 і 17 млн). У 1785 р. проведено монетарну реформу. У наступному році частка золота й срібла у випущених монетах склала аж 605, 6 млн (відповідно 560, 3 і 45, 3 млн). Проте вже в 1789 р. вона знизилася до 67,5 млн (відповідно 18, 8 і 48, 7 млн). Недостатність рішень у фінансовій та економічній сферах, зростаючий дефіцит, спад промислового виробництва, зростання цін та інфляції зумовили кризу. У 1776 р. Франція мала дефіцит бюджету в 39 млн, але в 1787 р. він виріс до 125 млн. У 1788 р. борги Франції склали 56 % валового внутрішнього продукту (далі – ВВП), а їх обслуговування – 4 % ВВП.

У період правління Людовіка XVI тільки міністру фінансів Жаку Неккеру вдалося зменшити видатки Франції на 214 млн у 1780–1781 рр. У результаті 1781 р. був єдиним роком за правління Людовіка XVI, коли державний бюджет зріс на 10 млн (загальний бюджет Франції тоді дорівнював 428 млн франків). Натомість не вдалося скоротити дефіцит і збалансувати бюджет наступному міністру фінансів Шарлю Александру де Калонну, котрий очолив уряд після Анрі Лефевра д'Ормессона. Його фінансово-економічна програма, яка передбачала скорочення видатків Людовіка XVI, зобов'язання католицької церкви сплатити давні борги до бюджету та запровадження вільної торгівлі сільськогосподарською продукцією, зокрема збіжжям, викликала шквал критики й зазнала поразки.

Разом зі зростанням зовнішнього боргу зростав і внутрішній борг Франції. Позичальником на внутрішньому ринку була переважно Дисконтна Каса (La Caisse d'Escompte) – самостійна децентралізована фінансова інституція, заснована швейцарським банкіром Ісааком Панхода в 1776 р. з метою зменшення лихварського відсотка й надання позик як підприємцям і торговцям, так і для забезпечення внутрішніх позик для бюджету Франції, зокрема для потреб армії. Активи цієї інституції постійно зростали: у 1781 р. вона володіла капіталом у 150 млн, а через три роки – 300 млн, у 1787 р. – 400 млн, а в 1788 р. – 483 млн. Одночасно зростала вартість цінних паперів: із 69 млн наприкінці 1781 р. до 102 млн у 1788 р. і до 129 млн наступного року. Найбільшим позичальником був бюджет Франції. 22 листопада 1789 р. позики, надані Франції, склали 73 % активів La Caisse d'Escompte [10, с. 29, 39–42, 57–60, 66–67; 24, с. 281–287, 288, 336–338, 368–369; 31, с. 733–734; 20, с. 68–73; 37, с. 55, 91–93, 164–165, 548–551; 11, с. 8].

Франція, на відміну від Пруссії, не мала власної банково-кредитної системи. Тому нічого дивного не було в тому, що показник зростання промисловості (уключно з ремеслами [44, с. 233; 3, с. 187–188]¹) у Франції в 1781–1790 рр. був таким самим, як і в 1701–1710 рр., і становив лише 1,9 % [25, с. 131]. Жан Марчевський, досліджуючи період *take-off* у французькій економіці, визнав, що той період можна вважати за частково інтенсивний [25, с. 133].

Зменшилася роль Франції також у торгівлі з Пруссією. У 1787–1789 рр. імпорт із Пруссії сягнув обсягу в 10 428 тис. франків, а експорт до Пруссії – усього 4036 тис. франків; частка торгівлі з Пруссією, порівняно з іншими німецькими державами, складала 11,88 % (підраховано на підставі: [11, с. 12]). Найвагомішу позицію у французькому експорті займали текстильні виробы. Також і в традиційному французькому сільському господарстві останній дореволюційний період був для Франції кризовим, що засвідчує імпорт й експорт вин та горілки [11, с. 3, 28–30].

Пруська держава часів Фрідріха II суттєво відрізнялася від дореволюційної Франції. Спираючись на досвід своїх попередників, король створив досконалу державну машину із сильною армією, податковою системою, котра сприяла економічному розвитку. Процес індустріалізації Пруссії, який пізніше охопив усю німецьку економіку, розпочався саме за Фрідріха II.

Наступники великого Гогенцоллерна недооцінювали значення банківської системи для економіки, тому не розвивали банківської системи, спираючись на базу, закладену Фрідріхом II, та на здобутий у 1791 р. банк «Brandenburg – Ansbach – Bayreuthisch – Hofbank». Зміни відбулися лише за Фрідріха Вільгельма IV (1840–1861 рр.). Лише тоді банки були широко втягнуті в розвиток промисловості, будівництво залізниць, комунальної інфраструктури; тим самим вони впливали на прискорення процесу індустріалізації [20, с. 11, 46; 40, с. 151–152, 154–155; 7, с. 62].

Після Семилітньої війни Фрідріх II сприяв зростанню населення разом з одночасною зміною структури сільського господарства. Пруська держава проводила послідовну демографічну політику ще від часів Фрідріха Вільгельма I (1713–1740 рр.), але найбільш активним у ній був Фрідріх II. Створену ним систему колонізації продовжували розвивати його наступники. Станіслав Сальмонович зазначив, що 1747–1786 рр. в Сілезії оселилося 60 тис. колоністів, а на думку Жака Вольфа, до 1775 р. тут уже було 300 тис. колоністів [34, с. 153; 43, с. 186]. Уважається, що Фрідріх II видав на колонізаційну політику немалу суму – понад 50 млн талерів [34, с. 155–156]. Колонізаційна політика стала постійною складовою частиною прусських державних інтересів. Вона була важливою як для розвитку сільського господарства, так і ремесел, хоча останнє більше стосувалося занепалих регіонів, таких як, наприклад, Пруссія Новосхідна чи Південна. Одночасно колонізаційна політика була елементом політики германізації. Успішно зростало населення німецького походження в Сілезії.

За роки правління Фрідріха II, який підтримував інновації в сільському господарстві, особливий акцент зроблено на тваринництво. Зростали обсяги відгодівлі молочної й м'ясної худоби, а також овець, що було дуже важливим у контексті зростання попиту на вовну. За даними 1816 р., у Пруссії нараховувалось 8 216 400, а в 1825 р. – уже 14 156 тис. штук овець [17, р. 181]. У 1800 р. за обсягом виробництва сільськогосподарської продукції Пруссія випередила не лише Австрію, але й Англію та наближалася до рівня Франції. Сільськогосподарський потенціал Франції Пруссія перевершила лише в 1860 р. [1, с. 10].

Фрідріх II у період «*rétablissement*» підтримував також розвиток виноробства. У 1806 р. вирощування винограду склало 9,11 % усіх культур у державі [27, с. 178].

Збільшилися площі сільськогосподарських земель, чому сприяла колонізаційна політика. Дані за 1800 р. свідчать, що показник облогових земель у Пруссії був нижчий і становив усього 21,4 %, тоді як у решті німецьких держав – аж 25 %.

Значна частина сільськогосподарських земель була зайнята просапними культурами, зокрема буряками. У 1800 р. в Пруссії цей показник був також вищий і становив 5,2 %, а в інших німецьких державах – 2,3 %.

---

¹ З огляду на характер розвитку промисловості у Франції, у ній брали участь також ремісничі заклади, розпорошені по території всієї держави, нерідко в сільськогосподарських регіонах. У Німеччині та Англії, де домінували промислові центри, ремісничі заклади не зараховувалися до промислового потенціалу. Вони й не мали важливого значення. Натомість у Франції, наприклад, у 1850 р. ремісники складали 2,5 млн працюючих у промисловості. Такий стан справ змінився лише у 80-х роках XIX ст., коли більшість ремісників не витримала конкуренції з великими промисловими підприємствами.

Варто зазначити, що на рубежі XVIII і XIX ст. у Пруссії розпочалося пропагування зміни трипілля на сівозміну, стійлової відгодівлі худоби, посиленого підживлення землі. Це був лише початок процесу інтенсифікації сільського господарства, котрий посилювався після ліквідації кріпацтва [46, с. 53].

С. Сальмонович зазначив, що Європа розділилася на дві господарські зони – західну й східну – уже в XIV–XV ст. Пруссія належала до східної, де домінувала панщина [33, с. 123–135]. Однак за правління Фрідріха II сталися ґрунтовні зміни, у ході яких Пруссія вийшла на шлях механізації виробництва та транспорту, наздоганяючи де в чому Англію. Відбулися зміни також і в сільському господарстві та становищі селян. За Фрідріха II Пруссія перетворилася в країну більш промислово розвинуту, ніж Франція. Це мало вирішальний вплив на польські землі, котрі в 1772–1795 рр. були приєднані до Пруссії. Достатньо лише порівняти потенціал земель, котрі дісталися Пруссії, і тих, що ввійшли до Австрії, зокрема й багату Червону Русь.

Діяльність Фрідріха II і його міністрів, зокрема Фрідріха Антона фон Гейнітца (1725–1802 рр.) і його племінника Фрідріха Вільгельма фон Редена (1752–1815 рр.), сприяла тому, що в 1786 р. населення Королівства Пруссії зросло до 7 млн осіб, а доходи – до 31 млн талерів на рік. Після приєднання польських земель й утворення провінції Південна та Новосхідна Пруссія кількість населення в прусській державі збільшилася до 9 млн осіб, а доходи збільшилися до 70 млн талерів на рік. На це вплинув і той факт, що багато інвестицій до державного гірничо-металургійного комплексу почали приносити значні прибутки [17, с. 182–183]. За підрахунками Вольфарда Вебера, у 1777–1802 рр. простежено зростання продуктивності праці на 30 %, а витрати на засоби виробництва на одного робітника – аж на 145 % [40, с. 208].

Унаслідок змін у сільському господарстві, проведення колонізаційної політики й значного збільшення зайнятості в промисловості спостерігали зростання населення від рубежу XVIII і XIX ст. до 1828 р. Населення Пруссії склало 12 726 110 осіб у 1828 р. Найбільш заселеною була Сілезія – 2 396 551 особа.

Сілезія перетворилася в один із найбільш конкурентоспроможних осередків важкої промисловості в Європі. Незначні витрати на оплату праці й високий рівень механізації зумовили високу продуктивність праці. Наприклад, у графстві Марк (від 1614 р. належало до Бранденбурга) витрати на оплату праці були вищими від сілезьких на 50 % і складали аж 70 % від ціни продажу [40, с. 212].

Збудований за Фрідріха II гірничо-металургійний комплекс у Сілезії, який розвинувся за правителів Фрідріха Вільгельма II (1786–1797 рр.) і Фрідріха Вільгельма III (1797–1840 рр.), зумовив динамічне зростання видобутку вугілля: у 1791 р. – 78 тис. т, а в 1800 р. – 106 тис. т вугілля [2, с. 425].

Ураховуючи зростання продуктивності в сільському господарстві, розвиток промисловості, зокрема будівництво державного гірничо-металургійного комплексу в Сілезії, мережі сухопутних і водних доріг, зростання кількості населення, особливо в містах, зміни в «польських» провінціях, які зумовили ґрунтовні суспільно-економічні перетворення, період правління Гогенцоллернів був модернізаційним успіхом держави. Проведені на польських землях реформи за пруського правління використовувала також влада Великого Герцогства Варшавського й Королівства Польського. Послідовна пруська політика причинилася до економічних реформ, як і до появи фундаментального для польських земель торговельного Кодексу.

Варто зауважити, що Ален Самуельсон слушно не помітив модернізаційних процесів, коли аналізував французьке сільське господарство дореволюційного періоду. Він стверджував, що воно було архаїчним, домінувала феодальна соціальна структура. У Франції панувало трипілля, не розвивалося тваринництво, не впроваджувалися нові способи вирощування сільськогосподарських культур. Виняток становили на одному кінці Фландрія, а на другому – Аквітанія. Поза тим аж 75 % національного доходу Франції в 1789 р. давало саме сільське господарство [35, с. 32, 34].

Одночасно скорочувалося промислове виробництво. Прикладом може бути текстильна промисловість, яка займала у Франції перше місце (це здебільшого були сільські дрібні підприємства, які зберігалися ще майже 100 років – до 80-х років XIX ст.). Від 1786 р. доходи від сільськогосподарського виробництва, зокрема від продажу зернових культур, перевищили доходи від текстильної промисловості. Ураховуючи навіть стрімке зростання цін на хліб, втрати в сільському господарстві, державну фінансову кризу, знецінення грошей, це свідчило про значний спад текстильного виробництва.

Також у важкій промисловості, яка була рушієм тодішньої економіки, Франція, попри величезний територіальний і людський потенціал, була відсталою державою, порівняно з Пруссією за Фрідріха II. Зміни відбулися лише в часи імперії. У 1789 р. металургійна промисловість Франції продукувала заледве 46 тис. т металу, у 1812 р. – 119 тис. т (із яких 69 тис. т давали бельгійські провінції).

Так само було з видобутком коксу, котрий був мірилом технічного розвитку, бо застосовувався винятково в металургії. Зростання було приблизно десятикратне й становило від 500 тис. до 5 млн т. Видобуток вугілля в 1789–1814 рр. зріс із 2, 5 млн до 7, 5 млн ц.

Дореволюційна Франція була неспроможна задовольнити попит на сировину, тому імпортувала чавун і сталь: у 1789 р. – 1945 тис. фунтів чавуну і 336 тис. фунтів сталі, найбільше – із Німеччини, Швеції, а також із Великобританії. Вартість імпорту досягала 1, 4 млн франків (імпорт становив 40 % власної продукції). Лише за роки наполеонівських війн економіка Франції була реформована. У 1811 р. на потреби армії в департаментах імперії працювало 562 ливарні підприємства й 164 великі печі. У них вироблено 300 тис. карабінів, 600 тис. багнетів, 20 тис. пістолетів, 30 тис. мечів і шабель, 6193 гармат. Крім того, збудовано 173 нові фортифікаційні споруди, повністю оснащені й укріплені гарматами.

За даними 1816 р., Пруссія зайняла другу після Великобританії позицію за рівнем механізації [21, с. 191–193; 4, с. 272–274; 17, с. 184; 43, с. 273; 45, с. 28, 348, 351, 377]. У результаті економіка Пруссії внаслідок дій «видимої руки» Фрідріха II, Гейнітца, Редена та ін. швидше перейшла на шлях механізації виробництва й транспорту.

У добу «*rétablissement*» Фрідріху Вільгельму фон Редену вдалося прискорити будівництво гірничо-металургійного комплексу завдяки трансферу технології. Він добре усвідомлював, що треба використати досягнення Великобританії. Він не лише запрошував здібних людей, але й також посилав їх на навчання до Великобританії. Добре розумів, як він збагатив свої знання під час подорожей із дядьком Фрідріхом Антоном фон Гейнітцем у 1774 р., коли відвідав Гаагу й головні голландські міста, і в 1776 р., коли побував у таких містах Великобританії, як Брістоль, Солсбері, Бат, Оксфорд, Бірмінгем, Манчестер, Шефільд, Уайтхейвен і Честер. Фрідріх Вільгельм фон Реден особливо зацікавився досягненнями Британії в промисловості після знайомства з її промисловими центрами. У 1790 р. його супутником у подорожі до Англії був Фрідріх Веддінг, котрий використав знання, здобуті під час подорожі, у будівництві ливарного заводу в Глівіце. Карл Рейнгольд Бірнмаун вивчав методи плавки олова й срібла, а в 1795 р. Йоган В. О. Шульце – методи плавки заліза, що дало йому змогу після повернення очолити металургійний завод у Глівіце. Фрідріх Антон фон Гейнітц і Фрідріх Вільгельм фон Реден визнавали, що для пруської економіки були дуже важливими «промислові подорожі» [14, с. 57–59; 15, с. 71; 40, с. 228].

Фрідріх Вільгельм фон Реден відвідав також Річ Посполиту, де побував на шахтах. Деякі новації, упроваджені в металургійних і гірничих підприємствах, справили на нього враження. Це суперечило думці його супутника подорожі Штейна, котрий до всіляких інвестицій, зроблених у Речі Посполитій поляками, ставився негативно. Однак Фрідріх Вільгельм фон Реден мав ширше бачення й у час приєднання польських земель до Королівства Пруссії використав досвід подорожі з 1781 р. в інвестиційних планах, щоб посилити потенціал Нової Сілезії (шахти кам'яного вугілля «Reden», «Нюм», металургійний комбінат у Панках, пошуки залізної руди, коксівного вугілля). Усі подорожі фахівців із метою ознайомлення з новими методами промислового виробництва були дуже важливими для прискорення процесу індустріалізації й технологічного поступу Пруссії [40, с. 228–230; 30, с. 455–489; 29, с. 121–125].

Велич Фрідріха II полягала в тому, що він як добрий фінансист розумів потребу поєднати інвестиційну політику з монетарною. У 50-ті роки XVIII ст. Фрідріх II кільканадцять разів «псував» вартість своїх грошей, одночасно збільшуючи їх обіг. Характерна для нього монетарна політика активно проводилася в роки Семилітньої війни. Фрідріх II робив так, як у 80-ті роки XVII ст., коли багато держав тодішньої Німеччини девальювали власні гроші. З огляду на масштаб цього явища, в економічній історії воно отримало назву малого «*Kirper und Wipper*», на відміну від великого «*Kirper und Wipper*» на початку Тридцятилітньої війни в 1618–1623 рр. У пруській державі Фрідріха II під час Семилітньої війни явища валютної спекуляції мали подібний характер. Варто пам'ятати, що, з огляду на економічне та військове значення Пруссії, вони впливали на всі держави регіону.

Погоджуємося з думкою С. Сальмоновича про те, що резерв, який удалося Фрідріхові II та його попередникам зібрати до 1756 р., «драконівська» податкова система, доходи з державних володінь, митні надходження, загальна мобілізація доходів на користь держави, а також значні британські субсидії були причиною того, що пруська армія могла втримати натиск союзницьких армій, переважно російської, у 1762 р. [34, с. 151–155].

Однак фінансів для ведення воєнних дій не вистачило. Важко визначити, який був обсяг видатків Фрідріха II на армію в період Семилітньої війни. Немає детальних досліджень із цього питання. Ці

видатки могли сягати навіть 90 % бюджету держави, як в Іспанії в 30-х роках XVII ст. На думку Антона Зотгманна, вони коливалися в межах 70 %. Аделеїд Сімсах указує, що в середньому вони становили десь 86, 8 %, але він не подав даних про щорічні видатки того часу [47, с. 122; 36, с. 45].

Варто також виокремити роль Фрідріха II у створенні банківської системи Королівства Пруссії. Наперекір своїм радникам, він, аналізуючи економічну ситуацію в Європі, вирішив будувати власну банківську систему. Це було одне з найважливіших рішень Фрідріха II, котре показує його великим державником. У добу нестабільності на фінансовому ринку, падіння наявних фінансових центрів, він вирішив, що прусська економіка мусить мати незалежну банківську систему, яка кредитуватиме довгострокові інвестиції. Фрідріх II хотів, щоб, незалежно від ситуації на світових ринках, Пруссія могла реалізовувати визначену ним, Фрідріхом II, та його спадкоємцями з династії Гогенцоллернів інвестиційну політику держави. Без національного банку з правом здійснення емісії це було неможливо. В умовах спустошення Саксонії, небаченого від часів Тридцятилітньої війни пограбування король Пруссії розпочав ризикову інвестиційну гру. Ішлося про доінвестування власної держави коштом слабшого суперника. Одночасно йому вдалося отримати ряд позик із Гамбурга. За даними Герберта Блумма, кредитні можливості були в 50 разів більшими в Амстердамі, ніж на німецькому ринку. Гогенцоллерн позичав у Гамбурзі, тому що там була найбільша й найрозвинутіша на той час банківська система на німецьких землях. Йому було легко отримати від гамбурзьких фінансистів навіть дуже великий кредит.

У черговий раз варто підкреслити (з огляду на значення тієї ситуації для світових фінансів, як і для економічної ситуації Пруссії), що до 1763 р. Гамбург змагався з лондонським Сіті. Інтереси Гамбурга поширювалися на всю Європу. Гамбург вів бізнес із Ліоном, Антверпеном, Венецією. Значення Гамбурга на німецьких землях було наслідком того, що інші, навіть економічно сильні анклавні в Німеччині, чи регіони, чи міста (зважаючи на тодішній поділ Німеччини), не мали місцевих розвинених банківських систем. Так само було й у Пруссії, і в Бадені, й Саксонії, чи також у дуже значних економічних міських центрах, таких як Франкфурт чи Вроцлав. Зміни в банківській сфері відбулися там лише в XIX ст. Амстердам зосереджувався на обслуговуванні позик, які надавала Великобританія, а точніше – фінансистами лондонського Сіті.

Одразу після отримання кредиту Фрідріх II провів низку ризикових, спекулятивних операцій, пов'язаних з азіотажом на зерновому ринку. Після Семилітньої війни прибутки від продажу збіжжя були величезними.

Тоді ж Фрідріх II вирішив забрати з обігу «зіпсовані» в час Семилітньої війни монети, а після цього випустити нові, із більшим умістом срібла. Ця операція викликала ефект дефляції, спричинила банкрутство багатьох банківських структур, утягнутих у спекуляції позиками. Криза вдарила з подвійною силою по Амстердаму. Уже на початку 1763 р. збанкрутував банк «Arend, Joseph & Company». Власники першого збанкрутілого дому залишили своїм кредиторам лише 100 тис. гульденів, тоді як із рештою 600 тис. втекли до вільного міста Кведлінбурга. Незабаром зазнав краху ще один банківський дім – «Gebrüder de Neufville», що призвело до лавини банкрутств. До кінця липня 1763 р. збанкрутувало 30, а до кінця серпня – аж 50 банківських домів. Фінансові центри охопила паніка. Ніхто з фінансистів тоді вже не мислив раціонально. Продавали активи, щоб мати в руках готівку. Банківські дома в Гамбурзі не могли оплатити векселі, оскільки в результаті операцій Фрідріха II втратили мільйони талерів.

Амстердамські банки, які обслуговували позики, надані Великобританією, намагаючись мінімізувати збитки, почали масово продавати англійські облігації. Лише інтервенція Банку Англії стабілізувала ситуацію. Криза 1763 р., зумовлена діями Фрідріха II, була також початком процесу падіння ролі Амстердаму, а згодом і всієї Голландії. Амстердам ще який час утримував свою позицію як один із головних банківських центрів, але в другій половині XVIII ст. значення Голландії підірвано. Проявом цього була ліквідація в 1798 р. таких економічно-фінансових інституцій, як Об'єднана Східноіндійська компанія і Амстердамський банк, котрі від часу заснування на початку XVII ст. відігравали домінуючу роль у світових фінансах [12, с. 39].

Криза, спричинена монетарною політикою Фрідріха II, остаточно підірвала значення Гамбурга як міста, яке динамічно розвивалося від 1558 р., коли там була заснована біржа. Гамбург змагався за першість як фінансовий центр не лише в німецьких країнах, але від XVII ст. і в Європі. Операції Фрідріха II підірвали його значення настільки, що спричинилися до стрімких змін на європейському ринку, бо світовим фінансовим центром став лондонський Сіті. Виграла Великобританія [6, с. 198–199; 42 с. 88–93; 41, с. 214–223; 37, с. 36; 16, с. 143].

Важко сказати, чи Фрідріх II усвідомлював значення своїх дій. Здається, він не мав уявлення, що викличе таку ланцюгову реакцію в тодішній світовій економіці, але зробив із того уроку надзвичайно вартісні висновки. Падіння ролі Гамбурга в 1763 р. було закінченням епохи. Плануючи так звану «rétablissement», вихід Пруссії на шлях індустріалізації, будівництво державного гірничо-металургійного центру в Сілезії, котрий мав стати рушієм усієї економіки й стимулювати зростання доходів держави, король зрозумів потребу, навіть необхідність створення банку в Пруссії. Він не міг розраховувати на кредит, передусім через недовіру до нього після того, що зробив із лондонським Сіті, а отже, для реалізації своєї інвестиційної політики потребував надійних кредитів. Фрідріх II хотів, щоб Пруссія стала незалежною від кредитів із Лондона й щоразу слабшого Амстердаму, а також, щоб національний банк брав участь в індустріалізації держави. Фрідріх добре відчував, що слабкість Франції в Семилітній війні до певної міри виникала через відсутність власного банку. У Франції ще жила пам'ять про крах так званої «системи Джона Ло» (1720 р.) [22, с. 40–41, 152; 24, с. 90, 93–98, 101–104; 23; 7, с. 25; 13, с. 167–172, 614–616]. Натомість Англія не тільки мала свій Банк Англії, який щоразу впроваджував нові фінансові інструменти (дисконти), виграючи у своїх конкурентів – Амстердаму й Гамбурга. Фрідріх II не брав до уваги модель домінуючого банку, який засновано в 1703 р. в Австрії та функціонував як структура, що обслуговувала державний борг [32, с. 127–128].

Криза 1763 р. відбилася дуже гостро не лише в Гамбурзі, але й у Берліні. Фрідріх II після підписання мирного договору в замку Губертусбург у Вермсдорфі був змушений надати підтримку банківським домам у Лейпцигу. Це ще більше його переконало в необхідності заснування державного банку в Пруссії. У результаті в 1765 р., всупереч своїм радникам, він схвалив рішення про заснування вексельно-кредитного банку. Ішлося про те, щоб прусський національний банк активно вийшов на іпотечний ринок. Весь час його завданням були і «rétablissement», і розбудова новітньої військової промисловості в Сілезії. Початковий капітал «Königliche Giro-und Lehnbanco» (згодом перетворений на «Prußen einen Staatsbank») становив 8 млн талерів, але в 1775 р. виріс уже до 23, 6 млн, а в кінці правління Фрідріха II в 1786 р. досягнув рівня 55, 2 млн [7, с. 29].

Тоді коли Фрідріх II започатковував «Prußen einen Staatsbank», в іншій частині Німеччини з'явився «Fürstliches Leyhaus», який еволюціонував і згодом перетворився на «Brunshweigische Staatsbank». Однак набагато більшу частку ніж «Fürstliches Leyhaus» й аналогічні, створені володарями держав тодішньої Німеччини регіональні банки, на ринку позик отримав заснований Фрідріхом II банк «Prußen einen Staatsbank».

Черговим кроком Фрідріха II Гогенцоллерна було започаткування «Königliche Seehandlung» – фірми, яка займалася заморською торгівлею. Фрідріх II надав їй майже весь статутний капіталу, але в найближчі 10 років 50 % капіталу цієї фірми перейшли в приватні руки. «Königliche Seehandlung» була монополістом на прусському ринку й займалась експортом воску та дистрибуцією солі.

До 1790 р. «Handelsgesellschaft» перетворився на найбільший банк кредитів та страхування. Банк виходив на ринок у тяжкі роки наполеонівських воєн. У 1806 р. після поразки прусських військ під Йеною й Ауерштедтом припинив усі виплати, а в 1809 р. був перетворений на державний банк; через 60 років став центральним банком Німеччини з правом емісії [7, с. 61–62; 43, с. 186; 16, с. 145].

Третій державний банк опинився в руках короля Пруссії в 1791 р. Фрідріх Вільгельм II отримав його від останнього маркграфа фон Ансбах-Байройт Карла Александра, брата Фрідріха II. Банк «Brandenburg-Ansbach-Bayreutisch-Hofbanco» заснований у 1780 р. за прусським зразком «Königliche Giro-und Lehnbanco» на британські субсидії, надані в 1777 р. Маркграф Ансбах-Байройт отримав їх за своїх підданих, яких продав Великобританії так само, як і ландграф Гессен-Кассель. Продані селяни були силоміць віддані в британські полки, які воювали в Америці. Метою маркграфа фон Ансбах-Байройта, який заснував «Brandenburg-Ansbach-Bayreutisch-Hofbanco», було здобуття незалежності від придворних посередників, постачальників (підрядників), а також можливості надання довготермінового не лихварського кредиту, який би стимулював розвиток краю. Банк мав дуже великий обіг фінансів з огляду на грошові ресурси приватних банкірів, але, передусім, придворних посередників. Значними були також прибутки від кредитування, які надавалися під прийнятні відсотки, що гарантувала високу ймовірність повернення. Цей банк стимулював економічний розвиток краю, добре розвивався, незважаючи на втрати активів під час революційних війн.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Фрідріх II, приступаючи до модернізації своєї держави, використовував багато економічних інструментів. Політика «rétablissement», яка повинна

була збільшити доходи держави й спричинити зростання вітчизняного виробництва, переросла в державний економічний націоналізм. В економічній історії вважають, що ця політика була специфічною формою меркантилізму – камералізмом. Однак варто пам'ятати, що Фрідріх II був прагматичним правителем, який мав широке бачення перетворення пруської держави на новітній розвинутий організм, який би міг утримувати постійно чисельно зростаючу армію. Він визнав, що для цієї мети був потрібний банк, тому вирішив його заснувати. Цей задум, незважаючи на потужний опір економіко-торговельних кіл, удалося реалізувати. Фрідріх II уважав також, що потрібно розвивати регіональну систему кредитування, яка мала полегшити розвиток окремих провінцій за рахунок доступу до кредитів або мікрокредитів. У 1771 р. цю систему запроваджено в Сілезії. Її успіх у найбільш економічно розвинутій провінції Королівства Пруссії зумовив те, що в 1777 р. вона була поширена в Бранденбурзі, а в 1781 р. – на Помор'ї, у 1787 р. – у провінції Західна Пруссія, а ще через рік – у Східній Пруссії [7, с. 62–63].

Джерела та література

1. Bairoch P. L'agriculture des pays développés 1800 à nos jours. Production–productivité–rendements. Paris: Economica, 1999. 191 p.
2. Baumgart P. Schlesien als eigenständige Provinz im altpreußischen Staat (1740–1806). *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*/Hrsg. Norbert von Conrads. Berlin: Siedler Verlag, 1994. S. 346–465.
3. Beaud M. Histoire du capitalisme de 1500 à nos jours / 4ème édition mise à jour, Points-Économie. Paris: Seuil, 1990. 380 p.
4. Béaur G. **Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle. Inerties et changements dans les campagnes françaises entre 1715 et 1815. Paris : SEDES, 2000. 320 p.**
5. Biblioteka Polska w Paryżu. Zbiór materiałów do czasów Augusta III, Rskp. 27, k. 187.
6. Bloom H. I. The economic activities of the Jews of Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Williamsport, Pennsylvania: The Bayard Press, 1937. XVIII, 332 pp.
7. Born K. E. Geld und Banken im. 19. und 20. Jahrhundert. **Stuttgart: Kröner, 1977. 663 S.**
8. Boshier J. F. French Finances 1770–1795. From Business to **Bureaucracy. Cambridge: Cambridge University Press, 1970. 369 p.**
9. Cegielski T. Das alte Reich und die erste Teilung Polens, 1768–1774. Stuttgart: F. Steiner Verlag, 1988. 170 S.
10. Crouzet F. La grande inflation. La monnaie en France de Louis XVI à Napoléon/Préface de Jacques de Larosière. Paris : Fayard, 1993. 608 p.
11. **Dufraisse R. L'Allemagne à l'époque napoléonienne. Questions d'histoire politique, économique et sociale/Avec une préface par Horst Möller. Bonn; Berlin: Bouvier, 1992. 575 p.**
12. Economic Thought in the Netherlands 1650–1950/Ed. J. van Daal, A. Heertje. Avebury: Aldershot, 1992. 211 p.
13. Faure E. La banqueroute de Law, 17 juillet 1720, Paris :Gallimard, 1998. 742 p.
14. Fuchs K. Die Fredeinszeit bis zum Tod Fridrichs des Großen (1763–1806). *Vom Disgismus zum Liberalismus. Die Entwicklung Oberschlesiens als preußisches Berg-und Hüttenrevier. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im. 18. und 19. Jahrhundert.* Wiesbaden, 1970.
15. Fuchs K. Hrabia Fridrich Wilhelm von Reden (przedruk z: K. Fuchs, Beiträge zur Wirtschaft-und sozialgeschichte Schlesiens, Dortmund 1985). *Fridrich Wilhelm von Reden i jego czasy: praca ybiorowa*/Red. Zbigniew Kapala, Chorzów: Muzeum. 2002. S. 70–90.
16. Henderson W. O. The State and the industrial Revolution in Prussia 1740–1870. Liverpool: University Press, 1958. XXIII, 232 p.
17. **History of Europe from the commencement of the French Revolution in 1789 to the Restoration of the Borbons in 1815/ed. Archibald Alison. Edinburgh, London: Willam Blackwood and sons, 1853. V. 7. 600 p.**
18. Hoffman W. G. The take-off in Germany. *The economics of take-off in sustained growth*/Ed. Walt Whitman Rostow. London, 1963. P. 95–118.
19. Kowalczyk R. Tsunami finansowe w Europie. Od zachodu do wschodu, od wschodu do zachodu, przeobrażenia w gospodarkach krajów wschodzących i upadających potęg XVIII stulecia – wieku przełomu – Francja, Holandia, Prusy, Rzeczpospolita. *Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи*: наук. зб. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. Т. 1.
20. L'administration des finances sous l'Ancien Régime. Colloque tenu à Bercy les 22 et 23 février 1996. Organisé par Comité pour l'histoire économique et financière de la France, Ministère de l'économie et des finances. Paris: Comité pour l'histoire économique et financière de la France, 1997. 426 p.
21. **Labrousse E. La Crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au debut de la Révolution. Paris: Presses Universitaires de France, 1990. 776 p.**
22. L'administration des finances sous l'Ancien Régime. Colloque tenu à Bercy les 22 et 23 février 1996. Organisé par Comité pour l'histoire économique et financière de la France, Ministère de l'économie et des finances. Paris: Comité pour l'histoire économique et financière de la France, 1997. 426 p.
23. Marcel M. Ce qu'il faut connaitre des crises financières de notre histoire. Paris: Boivin et cie, 1926. 159 p.

24. Marcel M. Histoire financière de la France depuis 1715. Paris: Rousseau, 1927. V. 1: 1715–1789. 514 p.
25. Marczewski J. The take-off hypothesis and French experience. *The economics of take-off in sustained growth*/ed. Walt Whitman Rostow. London 1963. P. 119–139.
26. Meinhard G. Die Münz- und Geldschichte des Herzogtums Preussen, 1569–1701. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1959. 193 S.
27. **History of Europe from the commencement of the French Revolution in 1789 to the Restoration of the Borbons in 1815**/ed. Archibald Alison. London: Willam Blackwood and sons, 1854. V. 8. 350 p.
28. Patterns of European industrialization the nineteenth century/ed. Richard Sylla, Gianni Toniolo. London; New York: Routledge, 1991. XII, 276 p.
29. Perlick A. Oberschlesische Berg- und Hüttenleute. Lebensbilder aus dem Oberschlesischen Industrieviertel. Kitzingen am Main: Holzner Verlag, 1953. 304 S.
30. Reden i Stein o górnictwie i hutnictwie polskim w 1781 roku. *Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII wieku*/red. Witold Kula. Warszawa: PWN, 1956. Cz. 3: 1780–1795. S. 455–489.
31. Riley J. C. Dutch investment in France, 1781–1787. *Journal of Economic History*. 1973. XXXIII. No 4 (décember). P. 732–760.
32. Riley J. C. International government finance and the Amsterdam capital market, 1740–1814. Cambridge: Cambridge University Press, 1980. 380 p.
33. Salmonowicz S. European economic zones in the Middle Ages and early modern times. An attempt to make a comparative analysis. *East-central Europe's position within Europe. Between east and west*/ed. Jerzy Kłoczowski. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004. S. 123 – 135.
34. Salmonowicz S. Fryderyk II. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. 248 S.
35. Samuelson A. Les grands courants de la pensée économique. **Concepts de base et questions essentielles. Grenoble: Presses universitaires de Grenoble, 1990. 535 p.**
36. Simsch A. Die wirtschaftspolitik des preußischen Staates in der Provinz Südpreußen 1793–1806/07. Berlin: Verlag Duncker und Humblot, 1983. 271 s.
37. Sautijn Kluit W. P. De Amsterdamse beurs in 1763 en 1777. Eene bijdrage tot de geschiedenis van den handel. Amsterdam: W. H. Zeelt, 1865. VII, 131 p.
38. **Thuillier G. La réforme monétaire de 1785. Calonne et la refonte des louis. Paris: Comité pour l'histoire économique et financière de la France, 2005. 880 p.**
39. Tilly R. Germany 1815–1870 // Banking in the early stages of industrialization. A study in comparative economic history/ed. Rondo Cameron, Olga Crisp, Hugh T. Patric, Richard Tilly. New York; London; Toronto: Oxford University Press, 1967. P. 151–182.
40. Weber W. Innovationen im frühindustriellen deutschen Bergbau und Hüttenwesen. Friedrich Anton von Heynitz. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1976. 309 s.
41. Wirth M. **A History of banking in Germany and Austria-Hungary. A History of banking in all the leading nations. New York, 1896. T. 6. P. 214–223.**
42. Wirth M. The crisis 1890. *Journal of Political Economy*. 1893. V. 1. No 2. P. 214–236.
43. Wolff J. Les Pensées économiques. Les courants – Les hommes – Les oeuvres. Paris : Montchrestien, 1988. 348 p.
44. Wornoff D. Histoire de l'industrie en France du XVIe siècle à nos jours. Paris: Le Seuil, 1994. 671 p.
45. **Woronoff D. L'industrie sidérurgique en France pendant la Révolution et l'Empire. Paris: École des hautes études en sciences sociales, 1981. 592 p.**
46. Ziątkowski L. Między niemożliwym a koniecznym. Reformy państwa pruskiego w końcu XVIII i na początku XIX wieku, a proces równouprawnienia Żydów ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji na Śląsku, Wrocław. Via Nova, 2007. 239 s.
47. Zottmann A. Wirtschaftspolitik Friedrichs des Grossen. Wien, 1922.

Ковальчик Рафал Виктор. Экономический подъём Королевства Пруссии – успех политики Фридриха II Великого на фоне развития европейской экономики во второй половине XVIII в. Раскрыты причины резкого подъема экономики Королевства Пруссии в годы правления Фридриха II Гогенцоллерна. Анализ прусской экономики проведен путем сравнения с другими европейскими странами, прежде всего с дореволюционной Францией, Великобританией и другими немецкими государствами. Сделан вывод, что успешная политика Фридриха II, а также реализация наивысшего этапа «rétablissement» и продолжение прусской экспансии на Восток стали возможными, благодаря нормализации ситуации на валютном рынке, существенному сокращению дефицита торгового баланса. Этих результатов в значительной мере было достигнуто за счёт более слабых государств, в частности Речи Посполитой и Саксонии. Также освещены новации, которые внедрялись в сельское хозяйство и промышленность Пруссии во второй половине XVIII в. В экономической истории политику Фридриха II Великого называют специфической формой меркантилизма – камерализмом.

Ключевые слова: Пруссия, Фридрих II Гогенцоллерн, экономическая политика, государственные финансы, банковское дело, камерализм.

Kovalchuk Rafal Victor. The Economic Upturn of the Kingdom of Prussia as the Success of Friedrich II the Great's Policy Against the Background of the Development of the European Economy in the Second Half of the XVIII Century. The reasons for the sharp upturn of the economy of the Kingdom of Prussia during the years of Friedrich II Hohenzollern's rule were disclosed. The analysis of the Prussian economy was conducted by comparison with other European countries first of all with pre-revolutionary France, Great Britain and other German states. The author concluded that Friedrich II's successful economic policy as well as the implementation of the most important stage of «rétablissement» and the continuation of the Prussian expansion to the East became possible due to the normalization of the situation on the foreign exchange market and a significant reduction of the trade balance deficit. These results were largely achieved at the expense of weaker states, in particular, the Polish-Lithuanian Commonwealth and Saxony. Also innovations introduced in the agriculture and industry of Prussia in the second half of the XVIII century were highlighted. In economic history Frederick II Hohenzollern's policy is called a specific form of mercantilism that is cameralism.

Key words: Prussia, Frederick II Hohenzollern, economic policy, public finance, banking, cameralism.

Стаття надійшла до редколегії
22.09.2017 р.

УДК 94(438.32/44)«17»:327.8

Олена Філатова

Поділи Речі Посполитої

Серед багатьох причин, які наприкінці XVIII ст. призвели Річ Посполиту до поділів, крім воєнних дій із боку сусідніх держав, історики виділяють і внутрішній розлад у країні. Однак наявність кризи механізму державного управління не означала, що вона мала спричинити фактичну ліквідацію самої держави. У цей період уряд намагався реалізувати низку реформ, які би зміцнили економіку й підвищили ефективність роботи владних структур. Внутрішній кризі сприяли «золоті шляхетські вольності», а також непослідовність магнатів, які займали високі пости у Великому князівстві Литовському. Деяким із них Росія щедро платила за лобювання своїх політичних інтересів.

Ключові слова: поділи Речі Посполитої, Польське королівство, Велике князівство Литовське, Пруське королівство, Австрійська імперія, Російська імперія, зовнішня політика.

Постановка наукової проблеми та її значення. Наприкінці XVIII ст. з карти Європи зникла друга (станом на 1771 р.) за площею країна континенту з традиціями, що сягали X ст. Значна кількість, як на умови тодішньої Європи, її мешканців мала політичні права й брала участь у вирішенні державних справ. Поділи означали для них кінець знаних реалій публічного життя. Мешканці Речі Посполитої мали стати на нижчий рівень підданих сусідніх монархій – хоча й освічених, але абсолютних. Від моменту підписання трактатів про поділ нові піддані володарів Австрії, Пруссії й Росії, а згодом цілі покоління професійних істориків задавали собі питання: якими були причини та обставини політичної катастрофи. З огляду на ситуацію в нинішній Європі з її інтеграційними процесами, з одного боку, і різноманітними конфліктами – із другого, видається важливим ще раз спробувати окреслити суттєві чинники постійної кризи суверенності Речі Посполитої, які створювали більше можливостей для втручання у внутрішні справи держави.

Мета наукової розвідки – з'ясувати причини, обставини та наслідки поділів Речі Посполитої з перспективи Великого князівства Литовського.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У другій половині XVIII ст. для Речі Посполитої складалася досить несприятлива зовнішньополітична ситуація. Під час Семирічної війни (1756–1763 рр.) через її територію проходили російські війська, які зайняли велику частину країни (вони стояли у Великому князівстві Литовському, на Віслі й у Королівській Пруссії). Також були набіги пруських загонів і відбувалися бойові дії вздовж західного кордону [26, с. 86]. У 1762–1764 рр. до Речі Посполитої привернуто увагу сусідніх держав у зв'язку з важкою хворобою її короля Августа III; у європейських придворних колах уже обговорювалося питання про його наступника.

---

¹ © Філатова О., 2017